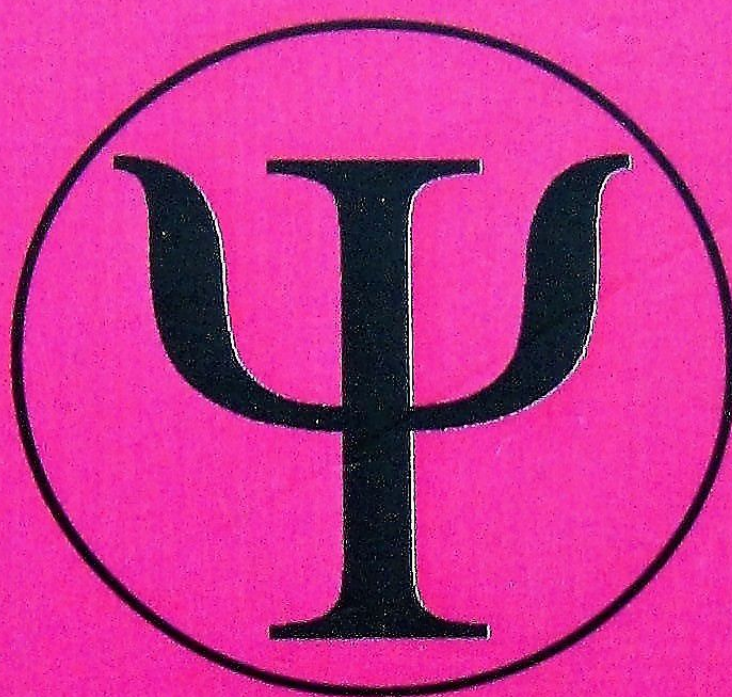

**ПРОБЛЕМИ
ЗАГАЛЬНОЇ**

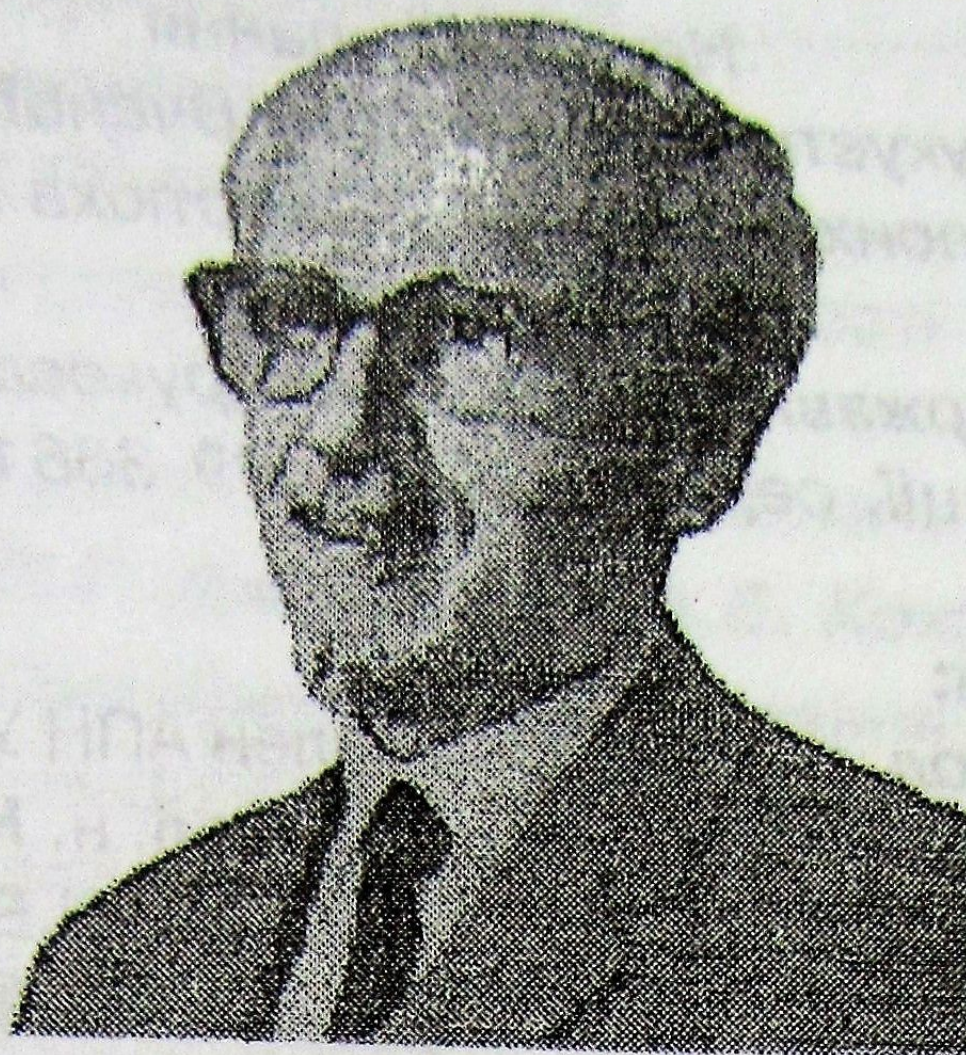
**ПЕДАГОГІЧНОЇ
ПСИХОЛОГІЇ**

**ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ
ІНСТИТУТУ ПСИХОЛОГІЇ ІМ. Г.С. КОСТЮКА
АПН УКРАЇНИ**

**Том XI,
частина 5**

ІНСТИТУТ ПСИХОЛОГІЇ
ім. Г.С. КОСТЮКА АПН УКРАЇНИ

Т. Максименко

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ
Інституту психології ім. Г.С. Костюка
АПН України

ПРОБЛЕМИ ЗАГАЛЬНОЇ
ТА ПЕДАГОГІЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Том XI, частина 5

За редакцією академіка С.Д. Максименка

Київ — 2009

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу засобу
масової інформації, серія КВ № 15089-3661Р від 21.04.2009 р.

Редакційна колегія:

С.Д. Максименко (гол. ред.), дійсний член АПН України, докт. психол. н.
М.-Л.А. Чепа (заст. гол. ред.), канд. психол. н. **Ю.Т. Рождественський**
(відповідальний секретар), канд. психол. н. **Н.В. Чепелева**, член-кор.
АПН України, докт. психол. н. **М.Й. Боришевський**, член-кор. АПН України,
докт. психол. н. **В.О. Моляко**, дійсний член АПН України, докт. психол. н.
Г.О. Балл, член-кор. АПН України, докт. психол. н. **Н.Ю. Максимова**,
докт. психол. н. **С.І. Болтівець**, докт. психол. н., професор. **В.В. Клименко**,
докт. психол. н., професор. **В.В. Москаленко**, докт. філософ. н., професор.

ПРОБЛЕМИ ЗАГАЛЬНОЇ ТА ПЕДАГОГІЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН
України / За ред. С.Д. Максименка. Т. XI, част. 5. – К., 2009. –
452 с.

У збірці висвітлюються актуальні проблеми загальної та педагогічної
психології. Збірка адресована як фахівцям, так і тим, хто цікавиться
сучасним станом психологічної науки.

Видання внесено Вищою Атестаційною Комісією України до переліку
наукових фахових видань з психологічних наук // Де і як публікувати
результати дисертаційних досліджень: 36. нормативних документів з
питань атестації наукових кадрів вищої кваліфікації. К.: Ред. «Бюлетеня
Вищої Атестаційної Комісії України», 2000. – С. 44

О.І. Кузьменко – літературний редактор
В.С. Пастушенко – технічний секретар
О.І. Кузьменко – коректура
І.В. Цаплюк – комп'ютерна верстка

© Інститут психології ім. Г.С. Костюка — підготовка, впорядкування, 2009.
© «ГНОЗІС» — видавництво 2009.

ЗМІСТ

Ю.А. Алексєєва. Особливості розвитку когнітивного компонента моральної самосвідомості підлітків	7
В.В. Антоненко. Духовність і творчість у самопобудові особистості	16
С.І. Білозерська. Моральні аспекти діяльності молодшого школяра	22
В.М. Білозор. Духовність і наукова фантастика	28
М.В. Богомолова, Ю.Г. Давиденко, А.Е. Кожевникова, І.С. Морозова, І.Е. Силиванова. Формування основ моральної поведінки дітей старшого дошкільного віку в умовах суспільного виховання	34
М.Б. Боднар. Самоактуалізація особистості як чинник розвитку духовності студентської молоді	43
М.Й. Боришевський. Соціально-психологічна сутність та генеза духовності особистості	50
І.С. Варняк. Художнє сприйняття як складова процесу розвитку високоморальної особистості	59
В.О. Васютинський. Особливості самовизначення студентів у сфері вибору мови спілкування	67
Є.П. Верещак. Психологічні аспекти духовної допомоги довкіллю	74
О.О. Вовчик-Блакитна, Т.С. Гурлева. Картина світу дитини: особливості та психологічний супровід становлення	82
Н.Д. Володарська. Віра у вищу ідею як стратегія пошуку сенсу життя	91
Т.О. Гетьман (Білик). Роль темпераменту як чинника збереження здоров'я молодших школярів в навчальній діяльності	100
М.О. Гончаренко. Теоретико-методологічні засади вивчення духовного розвитку особистості	105
М.І. Заміщак. Моральні знання молодшого школяра як умова становлення адекватної моральної самооцінки	114
Т.Г. Здоровець. Психологічні складові професійної компетентності майбутніх практичних психологів	121
А.Р. Зимянський. Генезис форм прояву моральної самосвідомості підлітка	129
Я.Є. Кальба. Душевне і духовне в сімейному житті	135

Ю.А. Алексєєва

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ КОГНІТИВНОГО КОМПОНЕНТА МОРАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ ПІДЛІТКІВ

В статті розглядаються науково-теоретичні підходи до вивчення проблеми когнітивного компонента моральної самосвідомості підлітків. Презентуються результати експериментального дослідження розвитку моральних знань та моральної рефлексії у підлітків. Розкриваються особливості індивідуальної консультативної роботи з підлітками з метою розвитку їх моральних переконань та моральної рефлексії.

Ключові слова: моральні знання, моральні переконання, моральна рефлексія, індивідуальне консультування, методи когнітивно-біхевіорального консультування.

У наш час, коли в суспільній свідомості більшості людей спостерігається різке зниження значущості моральних норм та цінностей, актуальною проблемою постає розвиток моральної самосвідомості підростаючого покоління. Важливою складовою моральної самосвідомості підлітків є її когнітивний компонент, який презентований набутими в процесі їх соціалізації знаннями у формі моральних понять, системи моральних переконань, здатності до моральної рефлексії і внутрішнього діалогу. Диференційованість моральних понять у самосвідомості особистості цього віку, точність розуміння їх змісту, відсутність протиріч у системі моральних переконань дозволяє підлітку адекватно оцінювати мотивацію поведінки як оточення, так і свою власну. З іншого боку, наявність незрілих, суперечливих уявлень про моральні якості людини, дисонансні стани в системі переконань, послаблення здатності до моральної рефлексії є основою неправильного розуміння «логіки вчинків» і їх неадекватної оцінки як у себе, так і в інших людей.

Моральні знання і переконання в підлітків вивчали багато дослідників. За ступенем засвоєння моральних знань М.Й. Боришевський пропонує виділяти наступні критерії. У підлітків, які добре засвоїли моральні знання, оволоділи принципами і нормами моралі, виникає розуміння їх важливості в регуляції поведінки. У підлітків із задовільним засвоєнням моральних знань виникає відхилення в їх розумінні, а тому їх знання не є ще переконаннями. Поведінка і моральні оцінки підлітків з незадовільним засвоєнням моральних знань часто суперечать принципам і нормам моралі. І хоча природа психологічного впливу моральних переконань на стійкість моральної поведінки ще недостатньо вивчена, доказом сформованості й дієвості моральних переконань є їх наказова дія на поведінку індивіда, закріплення засвоєних моральних норм у процесі саморегуляції власних дій і вчинків.

збагачення соціального досвіду, фіксація нових моральних якостей особистості [4].

І.М. Краснобаєв, простежуючи процес утворення в учнів моральних переконань, виділив у ньому три стадії розвитку. На першій стадії переконання малостійкі і носять ситуативний характер, на другій – стають стійкими, але через недостатню сформованість їх вольового компонента поки ще реалізуються лише в окремих ситуаціях, і тільки на третій стадії переконання перетворюються в принципи, що регулюють поведінку в усіх ситуаціях [7].

Передумовою формування системи моральних переконань підлітків, як відзначає Л.І. Божович, є мислення, що сприяє активному використанню ними моральних понять. У перехідний період у підлітка виникає система власних вимог і норм, які він завзято відстоює, не боячись покарань з боку дорослих. Починають складатися відносно стійкі та незалежні моральні погляди, судження й оцінки, проте останні можуть змінюватися під впливом позицій і думок референтної групи однолітків. Це підтверджує, що моральність підлітків перебуває у процесі становлення [3].

Відомий фахівець в галузі психології морального зростання особистості І.Д. Бех, підкреслює, що основою моральної самосвідомості, зокрема, моральних установок та переконань, виступає моральна рефлексія, яка інтенсивно розвивається в підлітковому віці. Моральна рефлексія – це здатність індивіда осмислювати свої спонуки, наслідки власних дій та вчинків для себе самого та інших людей, здатність до узгодження цілей власної поведінки із засобами їх досягнення. Саме з нею корелюють ті якісні зміни в моральному зростанні особистості, які виникають у перехідний період [1].

Результати досліджень І.С. Булах, яка зробила певний внесок у вивчення проблем моральної самосвідомості підлітків, дозволили уточнити природу моральної форми рефлексії. Учена відзначає, що «моральна рефлексія – це осмислення і переосмислення особистістю взаємодій (діяльності, взаємин, спілкування) з точки зору належного й ціннісного, яка підносить її на новий рівень осягнення соціального простору» [5, с. 170].

Для вивчення здатності підлітків розуміти, узагальнювати і диференціювати моральні поняття нами використовувалася методика «Мое розуміння особистісних якостей людини», розроблена й адаптована І.С. Булах [5]. Проведене дослідження дозволило здійснити кількісний і якісний аналіз здатності підлітків розуміти моральні поняття. Усього було систематизовано й проаналізовано 3276 відповідей підлітків.

Підрахунок кількості підлітків, що вибрали правильні варіанти визначення моральних понять на основі заданого вибору, дозволив нам умовно виділити високий, середній і низький рівні розуміння

361
море
рівне
сер
спо
тру
зда
оди
ор
пр
пр
ме
ха
о
з
к

моральних якостей. Результати дослідження показали, що високий рівень розуміння моральних якостей відзначається у 13,3 % підлітків, середній рівень – у 51,1 % і низький рівень – у 35,6 % підлітків. У такий спосіб з'ясовано, що в більше ніж однієї третини підлітків виникають труднощі в розумінні моральних якостей, нечітка орієнтація в них, слабка здатність використовувати їх для оцінки особистості або окремих учинків однолітків і дорослих. Незначна частина підлітків (кожен шостий) добре орієнтується в моральних поняттях, дає їм узагальнені характеристики, правильно оцінює вплив цих якостей на реалізацію моральної поведінки, прогнозує їх наслідки для оточення. Середній рівень розуміння моральних якостей, що зустрічається в більше ніж половини підлітків, характеризується нерівномірним засвоєнням моральних понять, коли одні якості їм більш зрозумілі, ніж інші. Їх здатність до узагальнень знижена, моральні якості частіше ілюструються шляхом опису конкретних ситуацій або характеристик.

Результати оцінки відповідей підлітків, що давали самостійні визначення або описували характеристики запропонованих у тесті понять, дозволили зробити якісний аналіз їх здатності до розуміння моральних якостей людини. У зв'язку з тим, що у відповідях підлітків відзначався широкий спектр характеристик моральних понять, нами було виділено кілька груп таких визначень. Для цього використовувалася класифікація визначень моральних якостей, розроблена й запропонована І.С. Булах [5]. У нашому дослідженні відповіді підлітків були розподілені на шість груп: 1) визначення через усвідомлення загальної категорії (узагальнені); 2) визначення через емпіричне зведення до одної або декількох ознак (конкретні); 3) квазівизначення (тавтологічні); 4) визначення через трансдукцію (синонімічні); 5) «перекручені» визначення; 6) «відповіді без відповідей».

Аналіз загальної картини розподілу відповідей у групах показав, що в підлітків переважають конкретні (36,7 %) і перекручені (29,8 %) визначення. Узагальнені відповіді, у яких визначення моральних понять даються досить точно, складають усього лише 7,1 %, тавтологічні визначення зустрічаються в 12,3 %, синонімічні – у 5,9 % і «відповіді без відповідей» (прочерк) – у 8,2 % підлітків.

Детальний аналіз відповідей учнів, показав, що в групі підлітків, які давали узагальнені характеристики моральним поняттям, різких коливань у рівні розуміння ними цих понять не зустрічалося, що є одним із критеріїв їх моральної зрілості. У порівнянні з іншими підлітками вони краще осмислювали (давали точні й узагальнені характеристики) такі складні поняття, як егоїзм, користолюбство, чесність, відповідальність, совість і ін.

Серед підлітків, у яких переважали конкретні визначення, відзначався широкий спектр розуміння моральних якостей. З'ясовано, що вони краще усвідомлюють такі якості, як «чесність» (64,1 %),

«співчуття» (50,9 %), «відповідальність» (49,4 %), «зрадництво» (41,4 %), і значно гірше такі поняття, як «совість» (17,9 %), «зарозумілість» (20,1 %), «самолюбство» (23,4 %), «заздрість» (32,6 %), «людяність» (33,0 %), «егоїзм» (37,4 %). Таким чином, нерівномірність засвоєння і логічного сприйняття моральних якостей є однією з характерних рис моральної самосвідомості більшості підлітків. Крім того, привертає увагу той факт, що підлітки краще розуміють ті якості, з якими вони в процесі спілкування з іншими зустрічаються часто, і гірше розуміють ті якості, що можуть відбивати їх негативні моральні позиції.

Аналіз тавтологічних і синонімічних визначень показав, що підлітки в цілому правильно розуміють зміст запропонованих для оцінки моральних якостей, але їм не вистачає потрібних слів і словесних зворотів, щоб дати більш точні характеристики, тобто тавтологічні й синонімічні визначення відбивають швидше не здатність до абстрагування, а рівень загального лінгвістичного розвитку. Серед тавтологічних визначень переважають визначення таких якостей, як «заздрість» (43,2 %), «зрадництво» (32,6 %), «співчуття» (26,4 %), серед синонімічних – «людяність» (19,0 %), «благородство» (17,9 %), «совість» (7,7 %).

Перекручені визначення в підлітків частіше зустрічалися при спробах зрозуміти й пояснити такі моральні якості, як «зарозумілість» (57,5 %), «совість» (51,3 %), «самолюбство» (49,8 %), «егоїзм» (39,9 %), «людяність» (28,9 %), «користолюбство» (27,8 %). Меншою мірою зустрічається перекручене розуміння таких моральних якостей, як «співчуття» (8,8 %), «заздрість» (11,6 %), «зрадництво» (13,2 %), «користолюбство» (27,8 %). Як і в попередній групі, у групі «відповіді без відповіді» також переважали поняття «користолюбство» (26,0 %), «зарозумілість» (15,0 %), «людяність» (10,9 %).

Таким чином, аналіз результатів за вищезначеною методикою дозволив зробити наступні висновки.

Більшістю підлітків моральні поняття інтерналізуються, зокрема, їх сутність осмислюється нерівномірно (селективно), одні більш узагальнено, інші – менш диференційовано. Якості, що взаємно виключають одна одну, але є «зворотним боком однієї медалі» і відбивають визначену моральну установку особистості (наприклад, благородство виключає егоїзм і навпаки), мають у підлітків різний, іноді полярний рівень розуміння.

На процес розуміння моральних якостей впливає не тільки обмежений у порівнянні з дорослими людьми життєвий досвід підлітків, їх недостатньо розвинута здатність до абстрагування, яка викликає труднощі процесу узагальнення, але й культура моральної компетентності того мікросоціального середовища, у якому вони розвиваються і виховуються. Розуміння моральних якостей залежить також від активності психологічного захисту. Усвідомлення підлітками

відсутності в себе позитивних і наявності негативних моральних якостей призводить до перекручування інформації, що стосується розуміння власної особистості й інших людей, а недостатня здатність до саморозуміння може призвести до неузгодженості процесів сприйняття й оцінювання вчинків когось із оточуючих та моральних мотивів, які лежать в їх основі.

Кількісний і якісний аналіз відповідей підлітків на основі заданих і самостійних виборів дозволив виділити рівні усвідомлення моральних понять у підлітків і описати їх особливості.

Підлітки з високим рівнем усвідомлення моральних понять (13,3 %) дають моральним якостям узагальнені, диференційовані й повні характеристики, здатні до абстрагування, уміють лаконічно викладати свої думки, володіють достатнім словниковим запасом. У зв'язку з цим вони здатні осягати зміст моральних якостей з позитивною і негативною модальністю, зіставляти їх, рівномірно засвоювати та визначати їх як антиподи.

Середній рівень можна презентувати на основі відповідей групи підлітків (51,1 %), які більшою мірою схильні до опису конкретних проявів моральних якостей. У визначеннях вони використовують тавтологічні й синонімічні звороти, що вказує на недостатньо розвинуте абстрактне мислення і середній рівень мовленнєвого розвитку. З огляду на ці особливості розвитку когнітивних можливостей у таких підлітків відзначається досить широкий діапазон розуміння деяких моральних якостей (вони глибше розуміють такі моральні якості, як чесність, співпереживання, зрада, відповідальність, проте значно поверхово осмислюють совість, зарозумілість, людяність та ін.).

Підлітки з низьким рівнем усвідомлення моральних понять (35,6 %) вирізняються слабкою здатністю в розумінні моральних якостей, не можуть виявляти взаємозв'язки між ними, часто дають неадекватні відповіді, засновані на формальних асоціаціях або асоціаціях, які не співвідносяться між собою. В основі такої неузгодженості лежать слабкість абстрактного мислення і мовленнєвого розвитку й, імовірно, активність механізмів психологічного захисту, які заважають можливості адекватного самосприйняття і саморозуміння.

Важливою умовою виникнення і протікання когнітивної діяльності є здатність підлітків до моральної рефлексії, що розглядається як універсальний механізм розвитку моральної самосвідомості.

Для вивчення особливостей моральної рефлексії та її впливів на моральну самосвідомість підлітків нами використовувалася методика «Вивчення особистісної рефлексії й інтроспекції», запропонована І.Д. Зверевою, Л.Г. Ковалем і П.Ф. Фроловим [6].

При аналізі експериментального матеріалу виявлено, що високий рівень показників моральної рефлексії зустрічається в 23,1 %, а інтроспекції – у 9,5 % підлітків. З одного боку, високий рівень цих

йому ідентифікувати думки, образи, припущення в просторі свого реального «Я», виявити значущість для нього моральної ситуації, оцінити наслідки підтримки неадаптивних думок і поведінки. Діалог будувався психологом таким чином, щоб підвести підлітка до адекватного висновку, при цьому так, щоб він міг подивитися на свої переконання з іншого погляду. Отже, усвідомлення змісту діалогу психолога з учнем підліткового віку підводив останнього до осмислення логіки власної проблеми і виводив на нові умовисновки, які відображали б її раціональне вирішення.

Для стимулювання і розвитку здатності до моральної рефлексії, у тому числі з метою адекватної оцінки моральних ситуацій і власних учинків, використовувався прийом «альтернативних формулювань» [8].

За консультацією до психолога звернулася учениця 9-Б класу Оксана Г. Дівчина сформулювала свою проблему так: «На мене образилася подруга і не хоче зі мною спілкуватися». З бесіди з'ясувалося, що дівчина часто поводитися нещиро, нешанобливо та зневажливо стосовно своїх друзів, використовувала їх, маніпулювала їх почуттями. Коли ж подруги перестали з нею спілкуватися, вона звинуватила їх у заздрості й не зрозуміла, що причини конфліктів обумовлені її ставленням до людей. Дисфункціональне переконання, що полягало в основі неконструктивної поведінки, було таким: «Я краща за інших, тому можу дозволити собі поводитися як захочу». З таким переконанням дівчина могла дозволити собі зарозумілу поведінку стосовно ровесників, не замислюючись про наслідки.

У ході спільної роботи ми склали список відповідей:

- 1) змінити переконання «Я краща за інших, тому можу дозволити собі поводитися як захочу» на «У кожної людини є достоїнства, за які її можна поважати»;
- 2) у спілкуванні з однолітками звертати увагу на їх позитивні якості;
- 3) ставитися до однолітків доброзичливо, відмічаючи зміни в їх ставленні до себе.

Цей прийом дозволяв підліткам краще описувати свої переживання й усвідомлювати власні дії та вчинки. Вибір між будь-якими альтернативами стимулював розвиток моральної рефлексії, сприяв подоланню обмеженості сприйняття і взагалі активізував консультативний процес.

У роботі з ірраціональними переконаннями нами використовувався такий метод, як АВС-аналіз А. Елліса, відображений у відомій формулі: де: А – об'єктивні факти, події, вчинки, з якими стикається підліток; В – переконання підлітка відносно А; С – емоційні наслідки, або що особистість відчуває стосовно А [2, 8]. Проведення процедури аналізу дозволило зрозуміти, як думки підлітків визначають їх почуття стосовно подій. Отже, у їх життєвому просторі, змінюючи ірраціональність на раціональність у логіці думок підлітка, ми показували, що В може

викликати С, при цьому суперечливим було не саме переконання, а його необґрунтованість, неосмисленість, що й призводить до алогічності дій підлітків.

Таким чином, проаналізувавши результати дослідження показників когнітивного компонента моральної самосвідомості підлітків, можна прийти до висновку, що тільки незначна (біля 30%) частина досліджуваних досягла високого рівня розвитку розуміння моральних якостей, моральної рефлексії та інтроспекції. У більшості підлітків зафіксовано середній рівень цих показників. Це означає, що зіткнувшись із протиріччями моральної ситуації, вони не завжди можуть правильно зрозуміти та піддати рефлексивній оцінці свої слова, дії і вчинки, що призводить до неадекватного сприйняття моральних ситуацій, і, як наслідок, аморальним вчинкам. У консультативній роботі з підлітками з метою розвитку моральних переконань і моральної рефлексії ефективними є методи когнітивно-біхевіорального консультування.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бех І.Д. Від волі до особистості. – К.: Україна-Віта, 1995. – 202 с.
2. Біхевіорально-когнітивна психотерапія дітей и подростков. – СПб.: Речь, 2003. – 552 с.
3. Божович Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте. – М.: Просвещение, 1968. – 464 с.
4. Боришевський М.Й. Моральні переконання та їх формування у дітей. – К.: Знання, 1979. – 48 с.
5. Булах І.С. Психологія особистісного зростання підлітка. – К., 2003. – 340 с.
6. Зверєва І.Д., Коваль Л.Г., Фролов П.Д. Діагностика моральної вихованості школярів: Метод. посібник. – К.: ІСДО, 1995. – 156 с.
7. Краснобаев И.М. Формирование нравственных убеждений у старших школьников. – М.: Учпергиз, 1960. – 160 с.
8. Мак Маллин Р. Практикум по когнитивной терапии: Пер. с англ. – СПб.: Речь, 2001. – 560 с.

The article sees the scientific – theoretical aproach to the study of the problem of the cognitive component of the moral consciousness of teenagers. The results of the experimental research of the development of moral knowledges and moral reflection at teenagers are presented. The features of the individual consultative work with teenagers with the purpose of the development of their moral convictions and moral reflection open up.

Keywords: moral knowledges, moral convictions, moral reflection, individual consultating, methods of the cognitive – behevioral consultating.

повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку».

Редакційна колегія зберігає за собою право редагувати, скорочувати, не рецензувати і не повертати рукописи.

Редакційна колегія

Підписано до друку 02.10.2009. Формат 60 x 84/16.

Гарнітура Ukrainian Pragmatica. Папір «Maestro Guttenberg».

Друк виконано на обладнанні RISOGRAPH GR-3750.

Ум.-друк. арк. 27,63. Обл.-вид. арк. 25,42.

Наклад 300 прим.

Фірма «ГНОЗИС»

Україна, 04080, м. Київ, вул. Межигірська, 82А